

Чистоти й нечистоти

Мас-медіа багатих країн мусують одну й ту ж тему, коли торкаються проблематики сміття. Основний посил практично всіх повідомлень і сюжетів – викидати треба менше. Інколи це все супроводжується страхітливими фото гігантських смітєвих териконів або вражаючою статистикою – із секторними діаграмами, стовпчиками й рядками, – щоб показати, як неприпустимо багато ми викидаємо. Займенник «ми» у цьому контексті стосується середнього класу в глобальному вимірі, а якщо конкретизувати на прикладі нашої країни, то практично всіх її мешканців. Час від часу відбувається деяке покращення, але загальна тенденція прослідковується досить чітко. Як правило, ми щороку викидаємо більше, ніж попереднього, при тому більше, ніж гадаємо. У 2007 році ми викинули 26,8 кілограма одягу на особу, 10,5 кілограма із них викинули домогосподарства. Того ж року імпорту одягу становив 16,5 кілограма на душу населення. Отже, ми з вами імпортуємо у середньому понад шістьнадцять кілограм одягу на рік. Такі благодійні організації, як Fretex і UFF, щороку приймають по 3,6 кілограма одягу від кожного із нас. Є ще ринки продажу секонд-хенду, інших розумних способів позбутися непотрібного одягу не існує. Дехто викидає його прямо у смітник, зайвий раз не переймаючись утилізацією.

Багаті викидають найбільше, бідні ж усе це підбирають, якщо помітять. 60 відсотків усіх пожитків, які набирають благодійні організації, перепродують в Африку або Азію. У країнах, де соціальне розшарування значне, бідні користуються тим, що багатим перестало бути потрібним, або тим, чого багатим не пристало торкатися. До прикладу, для індусів корови священні, доки ті пасуться,

підбираючи все, що знайдуть на узбіччях і на смітниках, коли ж здиhaють — стають нечистими, і торкатися їх можуть хіба лиш парії, так звані недоторкані, найнижчі касты. В індуїстській космології вони вважаються настільки нечистими, що в ритуальному плані нічого не втрачають, коли торкаються мертвих корів чи волів. Вони їх оббілюють, виправляють шкури й роблять із них різноманітні потрібні речі, розрізають м'ясо на шматки й з'їдають усе, що не встигають продати іншим, таким же нечистим, як і вони, скажімо, християнам. (Індуським мусульманам, як і всім іншим, теоретично можна їсти м'ясо дохлих корів, якщо над ними здійснюють ритуальний забій, так зване халяльне м'ясо. Таку яловичину важко знайти у переважно індуїстській Індії.) Хай там як, але рідко що з того м'яса викидається. І хоч Індія — не те місце, де мало сміття, дохлі корови зайвих клопотів не створюють.

Сміття — побічний продукт споживання, як той камінь, який Рокантен⁴ підібрав на пляжі й почав було розглядати. Зверху він був сухим і гладеньким, а внизу — брудним і слизьким. Антуана Рокантена знудило. Ще до того, як розлади травлення стали символом цивілізації, що втратила почуття міри, Сартр описав те, що провокувало відчуття огиди. Йдеться про якісь невизначені перехідні явища, не крайнощі чи аномалії, а щось ні те, ні те. Такі речі небезпечні, їх неможливо проконтролювати. Як правило, це щось клейке або ослизле, щось посередині між мокрим і сухим. А може, і не клейке, а лишень не на своєму місці, поза своїм «рідним» контекстом. Сміття можна толерувати лише тоді, коли воно у смітнику, а не коли воно порозкидане по всьому подвір'ї — бо ж, бува, забудеш якось увечері пакет зі сміттям за дверима, а над ранок диви, вже й сороки порозносили його по всіх усюдах. Видовище не з приємних, а надто для того, хто спросоння вичовгує на поріг, щоб підібрати свіжу газету.

⁴ Антуан Рокантен — головна дійова особа роману французького філософа, письменника та есеїста Жана-Поля Сартра «Нудота» (1938), написаного у формі щоденника, де описано наполегливі спроби героя доскіпуватися до істини.

У романі Дона Делілло⁵ «Світ навиворіт» («Underworld») ідеться про повоєнну історію США, але цю історію автор розглядає крізь призму співвідношення того, що закопується у землю, і того, що із неї викопується. Коли головний герой твору Нік Шей нарешті оговтався після повернення з «кривої планети», то почав займатися переробкою сміття. Він утилізував найрізноманітніші речі, і нарешті йому довірили захоронення радіоактивних відходів у пустелі Невади й інших незаселених місцях. І ось він ховає у землю уран із плутонієм, час розпаду яких становить цілу вічність (Шей припускає, що 250 тисяч років), знаючи, що існує висока ймовірність того, що це лайно рано чи пізно знову до нас повернеться. Неймовірно тривалий час розпаду радіоактивних відходів – мотив, до якого автор постійно звертається у своїй книжці. Протягом усієї історії людство закопувало у землю відходи, і цілком успішно. Органічні відходи з часом зливаються з природою. А радіоактивні – ні. В одному місці Нік каже:

Ми набудували пірамід зі сміття як на поверхні, так і під землею. І що небезпечніші відходи, то глибше хотілось їх заховати. Слово «плутоній» походить від імені бога мертвих, Плутона, володаря підземного царства. («Світ навиворіт», с. 106)

Однак «Світ навиворіт» – це зовсім не підручник, що має на меті сформулювати відповідальне ставлення до переробки сміття. В той час як Шей закопує відходи, прикриває їх, намагаючись сховати так, щоб якнайшвидше забути, де сховав (чи не цього нам усім найдужче хочеться – забути про наше сміття?), – й у той самий час він закопує свій досвід і свої спогади, прагнучи запакувати їх, вивітрити, стерти або хоча б притлумити. Цей фрейдистський мотив дуже помітний. Делілло походить з італійської родини,

⁵ Дональд Ричард Делілло (нар. 1936) – відомий американський письменник-постмодерніст.

і, до речі, як і у випадку з Тоні Сопрано⁶, а надто в Нью-Йорку, між італійцями і євреями існують досить тісні й дуже складні відносини, розплутуючи які можна натрапити на священний грааль психоаналізу.

Сміття якимось чином співвідноситься з підсвідомістю, з витісненою реальністю. Відходи – це концентрація колективного підсвідомого окремо взятої цивілізації. Можна, напевно, сказати, що у здоровому суспільстві його члени мають цілком спокійне ставлення до власних випорожнень – як до чогось природного. Мільйони поціновувачів кіно завжди дивувалися з того, що ані в Болівуді, ані в Голівуді в туалет практично ніхто не ходить. Або хоча б у Діснея – навіть якщо й усі ці качата та мишенята мають туалет у ванній, вони ніколи ним не користуються.

Та не все так просто, як здається. Межа між чистотою та нечистотами не лише загальноприйнята, вона універсальна. У епіграфі до роману «Малайсійський гобелен» автор Брайян Олдісс наводить цитату вигаданого ним же філософа, який буцім-то стверджує, що цивілізація – це відстань, на яку людина відсовує від себе свої екскременти. (Під цим кутом зору можна сказати, що рівень нашої цивілізації надзвичайно високий, якщо нам вдається забруднювати навіть космічний простір – старими сателітами й іншого роду космічним сміттям.) Фіктивний філософ Олдісса по духу дуже близький до Норберта Еліаса⁷, історика-культуролога, який показав, як після доби Середньовіччя функції людського тіла були поступово витіснені з публічного простору й почав формуватися характер індивіда сучасності, коли витримка та самовладання стали найвищою чеснотою.

⁶ Тоні Сопрано – персонаж серіалу «Сім'я Сопрано» американського кабельного телеканалу HBO, роль якого виконує Джеймс Гандольфіні.

⁷ Норберт Еліас (1897–1990) – німецький і британський соціолог і філософ, один з чільних представників історичної соціології, філософії культури та культурної антропології. Засновник теорії цивілізації та інтеграційного підходу в соціології та філософії культури.

Теорія Еліаса, звичайно, певною мірою контроверсійна, і багато хто неодноразово зауважував, що не лише сучасна високорозвинена Європа, а й усі інші культури та цивілізації мали свій поділ на чисте й нечисте, потрібне й непотрібне. У книжках, присвячених хрестоносцям, можна прочитати про те, як араби гидували нечистоплотністю європейців, але насправді це відповідь соціал-антропологів пані Марпл – прямолінійній Мері Дуглас⁸, – яка свого часу привернула нашу увагу до «речей, які лежать не на своєму місці», matter out of place – як у прямому, так і в переносному значенні. Адже ніщо не може бути сміттям за своєю суттю – пише вона у «Чистоті та небезпеці» («Purity and Danger»); все залежить від контексту. Далі вона наводить знаменитий приклад про волосину на голові (де їй і слід бути) та ту ж саму волосину в супі (де вона провокує огиду). Цілком імовірно, що Джон Кліз чи Майкл Пейлін⁹ перетиналися з Дуглас, коли вчилися в університеті. Фактом залишається те, що свого часу «Монті Пайтон» зняли телешарж, у якому Він і Вона сидять в італійському ресторані й дивляться одне одному у вічі. Млосна музика, як у мультфільмі «Леді й волоцюга», миготіння свічок, масивна пляшка к'янті – все, як і має бути у 1970-х. Видно, що він намагається щось їй сказати, але соромиться. Далі стає ще гірше, коли до його чола приклеюється спагеті й починає ходити по всьому обличчі, тоді як бідолаха соває на кріслі, зважуючись сказати те, що дуже хочеться. Певна річ, він грає роль комічного персонажа, однак, як говорив колись мій старий викладач із соціал-антропології, дзен-майстер із Сьоннмьоре¹⁰ Гаральд Ейдгейм, гумор – це не що інше, як «неправильна контекстуалізація».

Буквально в ту ж мить, коли я написав останнє ре-

⁸ Мері Дуглас (1921–2007) – британська вчена, антрополог, авторка книжки «Чистота та безпека: аналіз понять забруднення й табу». – *Прим. перекл.*

⁹ Джон Кліз і Майкл Пейлін – британські актори, учасники групи «Монті Пайтон». – *Прим. перекл.*

¹⁰ Регіон на південному заході Норвегії. – *Прим. перекл.*

чення – а це було пізно ввечері і я працював удома, – звідкись із низу мені почувся далекий приглушений гул. Мені здалося, що це стогін пораненої домашньої тварини, а якщо точніше, то нашого kota Доффена, який защемив собі лапу або що. Я зійшов сходами на перший поверх, де виявилось, що у нашого kota розлад шлунку. Того вечора Доффен з'їв мишу, а тепер виблював усе, що не зміг перетравити, мені на підлогу. Це була тягуча й клейка суміш, не дуже добре пережована, майже цілими збереглися лапки, голова, тулубище та хвіст. Лише нутрощі розтеклися підлогою. Закінчивши процедуру, Доффен розлігся на килим і вже там почав виблювувати рештки котячого корму.

Речі, що лежать не на своєму місці? Не знаю. Важко уявити собі, що ці неперетравлені рештки пасували б у якомусь іншому місці. Хіба у шлунку якогось іншого, більш бувалого kota. Межі між чистим і нечистотами не такі вже й розмиті. Але у Дуглас ішлося не про те. Вона вважала об'єктивні фізичні виділення прикладом, на основі якого людство повинне вчитися ставленню до відходів загалом. Усі люди, навіть ті, які не люблять нічого викидати, мають свої вироблені методи поводження з потом, калом, сечею, менструальними виділеннями й іншими побічними продуктами тіла. Дуглас уважала, що тіло – це метафора суспільного порядку. Отже, зі сміттям слід поводитися так, як із виділеннями тіла. Вона головню досліджувала відмінності серед різних народів світу в сприйнятті межі поміж чистотою та брудом, але знаходила й те, що у нас усіх однакове.

Сміття, пояснювала Дуглас, логічний наслідок наведення порядку, а доглянуте тіло – найдосконаліший приклад порядку. Водночас люди – такий рід, що думає, ми любимо все навколо класифікувати. А те, що класифікації не піддається, вважати небезпечним і прагнути над усе його контролювати – заборонити, закрити, віддати, оголосити священним, або нечистим, або і тим, і тим. Тварини, яких важко класифікувати, – нечисті. Найвідоміші з прикладів – свиня на Близькому Сході й